

Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав

Діденко Л. В.

*Міжнародний гуманітарний університет,
вул. Фонтанська дорога, 33, Одеса, Україна
kghpp1@gmail.com*

Ключові слова:

форма захисту, спосіб захисту, юрисдикційна форма захисту, неюрисдикційна форма захисту, судовий захист цивільних прав, позасудовий захист цивільних прав.

У науковій статті досліджено питання форм захисту цивільних прав. Виділено юрисдикційну та неюрисдикційну форми захисту. До юрисдикційної форми віднесено способи захисту цивільних прав у судовому порядку (загальний) та в порядку звернення до уповноважених органів державної влади (спеціальний). Визначено, що до юрисдикційної форми захисту віднесені як судові, так і позасудові способи захисту цивільних прав. До неюрисдикційної форми захисту належить самозахист. Самозахистом вважається можливість обрання особою, чії права порушуються або є загроза такого порушення, самостійно та на власний розсуд обирати той чи інший спосіб врегулювання конфлікту чи вирішення спору. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. До самозахисту відносять альтернативне вирішення спору – комплекс способів врегулювання конфлікту чи вирішення спору без залучення офіційних судових органів та органів державної влади. Такими способами є медіація, мирова угода, третейський суд, врегулювання спору за участю судді, переговори без залучення третіх осіб та інші. Важливість співвідношення судових та позасудових способів має важливе практичне значення, оскільки спрямоване на попередній аналіз та подальший розподіл категорій справ, що будуть ефективно розглянуті в судовому чи позасудовому порядку. Юрисдикційний судовий захист здійснюється винятково державним судом. Позасудовий спосіб захисту визначає собою дії громадян і юридичних осіб з відстоювання громадянських прав і захисту охоронюваних законом інтересів, який здійснюється ними самостійно, без звернення до суду. Позасудовий захист цивільних прав характерний тим, що особа може врегулювати всі спірні питання, пред'явивши свої вимоги безпосередньо до особи, що порушила її права чи перешкоджає в реалізації таких прав, або звернутися до відповідних державних органів, уповноважених розглядати такі питання. Виділено переваги та недоліки судового захисту та позасудового захисту. Розглянуто поділ способів позасудового захисту цивільних прав, які можуть бути реалізовані у відкритому судовому провадженні та до прийняття рішення по справі судом, та ті, які можуть бути реалізовані виключно до відкриття судового провадження по справі. Ефективність застосування того чи іншого способу захисту визначається конкретною сферою цивільно-правових відносин.

The relationship between judicial and out-of-court ways of protecting civil rights

Didenko L. V.

*International Humanitarian University,
Fountain road str., 33 Odesa, Ukraine
kghpp1@gmail.com*

Key words:

form of protection, method of protection, jurisdictional form of protection, non-jurisdictional form of protection, judicial protection of civil rights, extrajudicial protection of civil rights.

The scientific article examines the issues of forms of protection of civil rights. Jurisdictional and non-jurisdictional forms of protection are distinguished. The jurisdictional form includes methods of protection of civil rights in court (general) and in the order of appeal to the authorized state authorities (special). It is determined that the jurisdictional form of protection includes both judicial and extrajudicial methods of protection of civil rights. Non-jurisdictional form of protection includes self-defense. Self-defense is the possibility of choosing a person whose rights are violated or there is a threat of such a violation independently and at its own discretion to choose one way or another way to resolve the conflict or resolve the dispute. Self-defense is the use by a person of means of counteraction, which are not prohibited by law and do not contradict the moral principles of society. Self-defense includes an alternative dispute resolution – a set of ways to resolve a conflict or resolve a dispute without the involvement of official courts and public authorities. Such methods are mediation, amicable settlement, arbitration, dispute resolution with the participation of a judge, negotiations without the involvement of third parties and others. The importance of the ratio of judicial and extrajudicial methods is of great practical importance, as it is aimed at the preliminary analysis and further distribution of categories of cases that will be effectively considered in court or out of court. Jurisdictional judicial protection is provided exclusively by the state court. The out-of-court method of protection defines the actions of citizens and legal entities to defend civil rights and protect the interests protected by law, which are carried out by them independently, without recourse to court. Extrajudicial protection of civil rights is characterized by the fact that a person can settle all disputes by filing his claims directly to the person who violated his rights or interferes with the exercise of such rights, or apply to the relevant state authorities authorized to consider such issues. The advantages and disadvantages of judicial protection and out-of-court protection are highlighted. The division of methods of out-of-court protection of civil rights which can be realized in open court proceedings and before decision-making on case by court and those which can be realized only before opening of court proceedings on case is considered. The effectiveness of a particular method of protection is determined by the specific area of civil law relations.

Вступ. У сучасних умовах розвитку та функціонування суспільства необхідною умовою є створення цілісного механізму правового захисту, за допомогою якого забезпечується відновлення порушених суб'єктивних прав, захист законних інтересів, усунення будь-яких перешкод у реалізації суб'єктивних прав та законних інтересів. Виконання цілей щодо формування правової держави, поступове формування громадянського суспільства, встановлення курсу до європейської інтеграції має суттєво підвищити рівень захисту цивільних прав.

При цьому з огляду на необхідність подальшого вдосконалення законодавчої бази для вітчизняної науки інтерес становлять будь-які питання, пов'язані із судом, у тому числі й дослідження його ролі як обов'язкового суб'єкту цивільних процесуальних правовідносин, та із способами, які в науковій літературі називають позасудовим захистом цивільних прав. Це та неоднозначність наукової теорії щодо співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав зумовлює актуальність звернення до дослідження цього питання.

Сьогодні науковий інтерес викликає питання форм та способів захисту суб'єктивних прав та законних інтересів. Вченими, які займаються дослідженням судового способу захисту цивільних прав, є О.М. Бандурка, Ю.В. Білоусов, О.В. Бігняк, О.С. Захарова, О.М. Єфімов, Т.М. Кілічава, О.В. Колісник, В.В. Комаров, В.О. Кучер, А.Л. Паскар, С.Я. Фурса, В.Д. Чернадчук, С.І. Чернооченко, М.Й. Штефан, В.С. Щербина та інші. Позасудові або альтернативні способи захисту прав стали предметом дослідження таких вчених, як Н. Александерм, Х. Бессемер, Л. Боулл, О.А. Брижинський, І.В. Васильєв, О.І. Виноградов, Д.Л. Давиденко, Г.В. Єрьоменко, В.В. Бутнев, В.П. Грибанов, Н.М. Крестовська, Ю.Д. Притика, Л.Д. Романадзе, Г.А. Свердлик, Г.О. Ульянов та інші. Попри те, що науковці звертають увагу на дослідження питань способів захисту цивільних прав, все ж саме питання співвідношення судових та позасудових способів захисту залишається недостатньо дослідженим.

Метою статті є виокремлення судового та позасудового захисту цивільних прав.

Виклад основного матеріалу дослідження. В цивілістичній науці традиційно виділяються дві форми захисту прав: юрисдикційна та неюрисдикційна. Юрисдикційна форма передбачає звернення за захистом до компетентних органів, які наділені владними повноваженнями. Юрисдикційна форма захисту здійснюється судом (загальний порядок захисту) чи органом державної влади (спеціальний порядок захисту) [1, с. 10].

Неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів становить самозахист цивільних прав [2]. Відповідно до ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою заходів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту можуть бути обрані особою на власний розсуд, а також можуть бути визначені в договорі, законі або в інших нормативно-правових актах.

Юрисдикційна форма захисту може бути реалізована в судовому та позасудовому порядку.

Юрисдикційний судовий порядок є найбільш поширеним способом захисту цивільних прав. Згідно зі ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Крім того, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судо-

вих установ, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції). Іншими словами, Конституція України передбачає можливість судового захисту цивільного права та інтересу як на національному, так і на міжнародному рівнях.

При цьому Конституцією гарантується судовий захист прав і свобод людини і громадянина у всякому разі, попри передбаченість можливості захисту в нормах закону. Відповідно, цивільне право чи охоронюваний законом інтерес у разі порушення підлягає захисту в судовому порядку або в іншому порядку повноважним юрисдикційним органом.

З урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян.

Сутність судового захисту як засади цивільного законодавства – це гарантована державою можливість суб'єкта цивільних правовідносин звернутися до спеціальних державних органів (суду) у разі загрози або порушення його цивільних прав, інтересів або свобод і усунення таких порушень за допомогою судового рішення [3, с. 119].

Дослідження судового захисту цивільних прав неможливе без правового аналізу статусу суду як особливого суб'єкту цивільних процесуальних відносин. Отже, особливий статус суду обґрунтовується як положеннями Конституції України [4], так і положеннями Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [5]. Зокрема, у конституційних принципах встановлено, що суд є єдиним органом влади, наділеним компетенцією здійснювати правосуддя в Україні. Саме суд перевіряє наявність або відсутність підстав для відкриття провадження у справі, створює умови для її розгляду та своїм владним актом вирішує спір між сторонами, чим здійснює захист порушеного чи оспореного суб'єктивного цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу. Тому суд є обов'язковим суб'єктом усіх процесуальних правовідносин, що виникають у цивільному процесі.

Кожне демократичне суспільство, яке, безумовно, сьогодні будується і в Україні, створює належні законодавчі передумови для застосування та реалізації на внутрішньодержавному рівні норм міжнародного права з питань захисту прав людини, закріплюючи відповідні принципи та правила, які відповідають положенням міжнародних та європейських організацій. Саме тому в норми Конституції України було імplementовано всі провідні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [6]. Однією з найважливіших гарантій,

пов'язаною із захистом прав людини та основоположних свобод, є судовий захист. Основний Закон України поширив компетенцію судів на всі правовідносини, що виникають у державі, при цьому, якщо всі національні засоби захисту вичерпано, кожна особа в нашій державі може звернутися за захистом до Європейського суду з прав людини. На цей час це єдиний наддержавний судовий орган у цивільних процесуальних правовідносинах в Україні, а його рішення є обов'язковими для всіх членів Ради Європи, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [6]. Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 року [7], що зумовлює актуальність дослідження ролі цього органу як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин у нашій державі.

Юрисдикційний позасудовий порядок захисту цивільних прав здійснюється уповноваженими органами державної влади. До юрисдикційного позасудового порядку захисту можна вдатися, якщо суб'єктивне цивільне право було порушене державним органом або органом місцевого самоврядування, які виступають як представники публічної влади, а також особою, яка перебуває з потерпілим у рівноправних відносинах. Потерпілі в таких випадках можуть звернутися за захистом своїх прав до органів державної влади.

Слід також зазначити, що юрисдикційний позасудовий порядок захисту цивільних прав може бути розділений на обов'язковий і факультативний. Ця класифікація має процесуальне значення. Якщо законом передбачено обов'язковий позасудовий порядок захисту цивільного права, то звернутися до суду можна тільки після його реалізації, інакше провадження у справі буде припинено, оскільки такі спори не підлягають розгляду в суді. Однак є суді може бути оскаржене саме рішення, прийняте в позасудовому порядку, але слід врахувати, що «предметом можливого подальшого судового розгляду є не той же спір, що розглядався в адміністративному (позасудовому) порядку, а спір щодо рішення, прийнятого за результатами розгляду первісного спору в адміністративному порядку» [8, с. 69]. Якщо позасудовий порядок захисту цивільних прав передбачається законом як факультативний, то потерпілий може відразу звернутися до суду.

Слід також зазначити, що у позасудових державних органів є прямий обов'язок під час розгляду скарги або заяви прийняти «заходи, спрямовані на відновлення або захист порушених прав, свобод і законних інтересів особи», тобто самостійно обирати і реалізовувати спосіб захисту, якщо потерпілий його неправильно обрав. Суд своєю чергою відмовляє в позові з причини вибору позивачем неналежного способу захисту.

Неюрисдикційна форма захисту розуміється як вжиття особисто правовласником заходів, спрямованих на припинення порушення, відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди [9, с. 324].

Варто звернути увагу, що в разі неможливості врегулювати конфлікт без звернення до органів державної влади чи суду особа може реалізувати своє право на юрисдикційний захист.

Неюрисдикційна форма захисту може бути реалізована як застосування мір оперативного впливу щодо особи, яка порушила цивільні права, або самозахист, що розуміється як юридична можливість особи на власний розсуд і самостійно використовувати примусові засоби протидії. Важливим для самозахисту є те, що він має здійснюватися способами, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, і які повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, заподіяним цим порушенням, з метою захисту правових благ, охоронюваних цивільним законодавством.

Сьогодні в усьому світі актуальним стає таке поняття, як «альтернативне вирішення спору» ("Alternative Dispute Resolution"), яке є видом самозахисту. Слід зазначити, що врегулювання конфліктів без звернення до судових органів історично виникло раніше за судовий розгляд. Проте тривалий період домінування держави у сфері вирішення спорів призвів до відсутності сталої правової традиції врегулювання конфлікту поза судовою системою, браку комплексних наукових досліджень щодо співвідношення судових та альтернативних або позасудових способів захисту цивільних прав та практичного досвіду у цій сфері. До альтернативних способів захисту прав належать медіація, мирова угода, врегулювання спору за участю судді, переговори без участі третіх осіб та інші, які є індивідуальними для різних країн.

Варто звернути увагу на те, що позасудові способи захисту цивільних прав можуть реалізовуватися як у вже відкритому судовому процесі, так і поза ним. В першому разі суд може прийняти до розгляду справу, та ще до прийняття рішення судом сторони можуть самостійно знайти вихід із конфліктної ситуації. Таким прикладом може бути укладення мирової угоди, або угоди за результатами медіації. В іншому разі конфлікт або спір вирішується винятково без звернення до суду як офіційного органу, що уповноважений здійснювати правосуддя.

Отже, судові та позасудові способи захисту прав мають свої переваги та недоліки.

Так, перевагами судового захисту є:

1) обов'язковий характер рішень суду щодо вирішення спору;

2) судовий захист поширюється на необмежене коло осіб;

3) захист здійснює спеціальний орган – суд, створений тільки для розгляду спорів про право;

4) чітко розроблена процедура встановлення й перевірки фактичних обставин і ухвалення рішення;

5) захист здійснюють кваліфіковані спеціалісти – неупереджені судді.

Недоліками судового захисту є:

1) довготривалість розгляду спору;

2) рішення, що приймає суд, може не задовольняти вимоги сторін;

3) судовий процес може бути емоційно та фінансово затратним.

Перевагами позасудового захисту цивільних прав є:

1) швидкість розгляду та вирішення спірного питання;

2) такі способи захисту є менш затратними;

3) деякі процедури характеризуються гнучкістю процесу розгляду спірного питання та не вимагають будь-якої формалізованості;

4) ці процедури можуть бути конфіденційними;

5) рішення, які приймаються в позасудовому порядку (крім звернення до органів державної влади та третейського суду), спрямовані на задоволення вимог обох сторін конфлікту.

Недоліками позасудового захисту цивільних прав є:

1) не всі рішення, що приймаються в позасудовому порядку, є обов'язковими для виконання сторонами;

2) сторони можуть навмисно затягувати прийняття рішення по справі.

Проаналізувавши переваги та недоліки цих способів захисту прав, можемо зазначити, що ефективність того чи іншого порядку захисту цивільних прав буде залежати від характеру та стадії конфлікту чи спору. Так, судовий захист буде ефективний, якщо сторони необхідне рішення, що має імперативний характер, або рішення щодо визнання прав. Позасудовий захист буде ефективним, якщо сторони прагнуть зберегти добрі ділові відносини або налагодити подальшу співпрацю, а характер конфлікту є незначним, що встановлюється несуттєвими наслідками майнового чи немайнового характеру. Наприклад, у разі конфлікту у сфері авторських прав ефективнішим буде позасудовий порядок захисту таких прав, адже сторони зможуть зберегти свою ділову репутацію та зберегти ділові відносини. Крім того, судовий збір може бути більший, ніж збитки, завдані порушенням авторських прав.

Висновки. Отже, судові способи захисту цивільних прав передбачають прийняття рішення органом, уповноваженим здійснювати правосуддя, – судом. Позасудові способи можуть здійснюватись у юрисдикційній чи неюрисдикційній формі. Крім того, позасудові способи захисту цивільних прав можуть здійснюватись як на стадії вже відкритого судового процесу, так і поза ним.

Таким чином, на основі вищезазначеного робимо висновок, що судові та позасудові способи захисту цивільних прав мають співіснувати як допоміжні один одному способи. Адже там, де судові способи захисту є неефективними, можуть стати ефективними саме позасудові способи, і навпаки.

Література

1. Лагутіна І.В. *Форми захисту трудових прав працівників* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / І.В. Лагутіна; кер. роботи Г.І. Чанишева ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 20 с.
2. *Цивільне право України* : Академічний курс : Підручник : У двох томах / За заг. ред. Шевченко Я.М. Т. 1. Загальна частина. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін юре», 2003. С. 75.
3. Сидоренко М.В. *Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М.В. Сидоренко. Одеса, 2012. 232 с.
4. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. *Цивільний процесуальний кодекс України* : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 16.04.1998. № 13; 23.08.2006. № 32. С. 270.
7. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 14.10.1997. № 40. Ст. 263.
8. Кузнецова О.А. Проблемы юрисдикционного внесудебного порядка защиты гражданских прав. *Ex jure*. 2019. № 2. С. 68–75.
9. Ульянова Г.О. *Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату* : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса. 2015. 433 с.

References

1. Lagutina, I.V.(2007) Forms of protection of labor rights of employees : author's ref. dis. ... cand. jurid. Sciences : 12.00.05 / I.V. Lagutina ; ker. works by G.I. Chanisheva; Nat. University "Odessa Law Academy" [in Ukrainian].
2. Civil law of Ukraine (2003): Academic course: Textbook / For general. ed. Shevchenko, Ya.M. Vol. 1. General part. Kyiv : Concern Publishing House "In Jure", 2003 [in Ukrainian].
3. Sidorenko, M.V. (2012) Judicial protection of civil law and interest as a general principle of civil law of Ukraine: Ph.D. jurid. Science : 12.00.03 [in Ukrainian].
4. The Constitution of Ukraine (1996). Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR). № 30. Art. 141. [in Ukrainian].
5. Civil Procedure Code of Ukraine (2004 Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR). 2004. Art. 492 [in Ukrainian].
6. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950): International document of November 4, 1950. Official Gazette of Ukraine. 04/16/1998 № 13 [in Ukrainian].
7. On the ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols II, 4, 7 and 11 to the Convention (1997). Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 10/14/1997 № 40. Art. 263 [in Ukrainian].
8. Kuznetsova, O. (2019) Problems of jurisdictional extrajudicial procedure for the protection of civil rights. *Ex jure*. 2019. № 2 [in Russia].
9. Ulyanova, G.O. (2015) Methodological problems of civil law protection of intellectual property rights from plagiarism : dis. ... Dr. jurid. Science : 12.00.03 [in Ukrainian].